

מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים

יוחנן ברויאר

מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג,

בעריכת משה בראשר, ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים ומוסד ביאליק, תשנ"ו,

189+552+ עמודים.

הספר הנסקר כאן יצא לכבוד יובל השבעים של פרופ' מורג ז"ל. אילו זכינו, היתה סקירת ביקורת זו נוספת לעטרה שנתעטר בה בספר היובל. לא זכינו, ועם מסירת המאמר לדפוס באה השמועה המרה על פטירתו הפתאומית. כך נהפכה לנו שמחה לתוגה, ותחת חגיגת יובל תוצב כאן אבן זיכרון. זכיתי ללמוד תורה הרבה מפי פרופ' מורג, וקשה להשלים עם האבדה. יהי מאמר זה נפש לחוקר גדול ומורה נערץ.

פרופ' שלמה מורג היה מן הבולטים שבין חוקרי הלשון בדורנו, ומחקריו עוסקים בכל תחומי הלשון העברית ובכל שכבותיה. גם לארמית, ובייחוד לארמית הבבלית, הקדיש מפעל מחקרי רחב היקף. קוראי פעמים מכירים יפה את תרומתו המיוחדת לתיעודן ולתיאורן של מסורות הלשון שבפי עדות ישראל ב"מפעל מסורות הלשון" (עכשיו "המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל") שייסד באוניברסיטה העברית, תרומה שאין ערוך לחשיבותה בדור זה, הדור האחרון שמחקר כזה עוד אפשרי בו. מקום מיוחד שמור לו בחקר מסורת הלשון של יהדות תימן, שהיה בה ראש המדברים, וששני ספריו, על העברית ועל הארמית של יהדות זו, היו לספרי היסוד במחקרה.

כדרכם של ספרי יובל, אף ספר זה עוסק בתחומים שעסק בהם פרופ' מורג, והואיל ורבים הם, רבים הם אף תחומי המאמרים.

בראש הספר מופיע מאמרו של פרופ' משה בראשר, עורך הספר, "על מפעלו של שלמה מורג", ובו מתואר מפעלו המחקרי של פרופ' מורג. לאחריו מופיעים "פרקי חיים", שהם סיכום הדברים שנשא פרופ' מורג ביום העיון שנערך לציון צאתו לגמלאות – "פרקי חיים" אלו מלאים חן, ובהם הוא מספר בנימה אישית את שנות גידולו וחיינו באוניברסיטה העברית לפני קום המדינה ובשנותיה הראשונות. כל החפץ לטעום מאווירת הימים ההם וכל המבקש לעקוב אחר צמיחתו של חוקר מובהק ימצא עניין רב בפרקי חיים אלו. אחריהם מופיעה רשימת כתביו, שנערכה בידי תלמידתו, הגב' ענת צעיר, ובה 237 פריטים, מלבד חוברות שהוציא ושערך במסגרת ההוראה באוניברסיטה.

הספר מחולק לשלושה חלקים: א – "סוגיות בעברית ובארמית", ובו "לשונות ראשונים" ו"לשונות אחרונים"; ב – "סוגיות במסורות הלשון ובלשונות היהודים החדשות", ובו "מסורות הלשון" ו"לשונות היהודים"; ג – החלק האנגלי, ובו מאמרים בכל התחומים הנזכרים. כאן יסקרו רובם המכריע של המאמרים לפי חלוקה מעט שונה, והמאמרים הלועזיים לא יופרדו מן העבריים.

לשון המקרא ופרשנותו

יואל אליצור, בעקבות מאמרו המפורסם של פרופ' מורג על חילוף התנועות $e-o$,¹ מביא עוד שמות שלדעתו חל בהם החילוף, כגון "עכו", המופיעה במקורות אוגריתיים ופניקיים בצורה "עכי", וכך אף ביוונית. לאור חילוף זה המחבר מציע שמקור השם $\Delta\i\beta\omicron\nu$ – $\Delta\i\beta\omicron\nu$ (שבעים); $\Delta\eta\beta\omicron\nu$ (אַיִסְבִּיּוֹס) – הוא הצורה *דִּיבּוֹן, שנשתנתה בה התנועה הראשונה ל- e מחמת החילוף הנזכר (או לִה) מחמת דיסימילציה.

חיים יונה גרינפלד ז"ל מציע שהשורש "כנס" הוא השורש שממנו התפתח בעברית השורש "כנס", וזו הוראתו בפסוק "הלא הוא נָמַס עמדי חָתָם באוצר תי" (דברים לב, לד). הצעה זו נתמכת בהשוואה לפסוק הדומה "פָּנַס כַּנְד מי היִם נָתַן בְּאֶצְרוֹת תְּהוֹמוֹת" (תהלים לג, ז).²

אבי הורביץ סוקר את סוגיית ה"ארמאים" במקרא לאור ההתפתחויות שחלו בחקר הלשון, ובייחוד בחקר הארמית, במאה השנים האחרונות. המחבר מבדיל בין "ארמאים" בטקסטים מתקופת בית שני, המעיד על זמנו המאוחר של הטקסט, ובין סוגים אחרים של "ארמאים", המופיעים גם בטקסטים קדומים, כגון בשירה הקדומה או בקטעים המגלים זיקה לדיאלקטים מסוימים.

שמחה קוגוט מדגים בארבעה פסוקים את השיקולים הלשוניים שביסוד הפרשנות המסורתית, ומראה שפרשנות זו נתנה דעתה גם לתחביר. יש להדגיש ששיקולים אלו אינם אלא משוערים, שכן המחבר הוא המציע אותם ולא הפרשנים עצמם (שלא נבפרשנות "הגלויה"). אך הניתוחים שהציע המחבר מסתברים. מעניינת במיוחד הצעתו שרש"י ראה בפסוק "כי ארד אל בני אָבֶל שאולה" (בראשית לו, לה) משפט תנאי: "כי ארד אל בני אבל – שאולה" ולכן פירש (בהיפוך החיוב לשלילה) "אם לא ימות אחד מבני בחיי – מובטח אני שאיני רואה גיהנם".

לא נראית הצעת המחבר (עמ' 196 הערה 6) שהכתיב "וַיַּעֲבֹר הַמֶּלֶךְ הַגְּלִגְלָה וַיִּכְמְקֶה עֶבֶר עִמּוֹ, וְכָל עַם יְהוּדָה וַיַּעֲבְרוּ (קרי: הַיַּעֲבִירוּ) אֶת הַמֶּלֶךְ" (שמואל ב יט, מא) פירושו "וַיַּעֲבְרוּ (את הירדן) את [=עם] הַמֶּלֶךְ", ושחוסר הכרת השימוט הוליד את גרסת הקרי "הַיַּעֲבִירוּ" ואת נוסח הכתיב החלופי "וַיַּעֲבִירוּ". מסתבר שהכתיב מכוון לקריאת וַיַּעֲבְרוּ (כמו הנוסח "וַיַּעֲבִירוּ"), וחלוקת הפסוק לפי הכתיב כך היא: "וַיַּעֲבֹר הַמֶּלֶךְ הַגְּלִגְלָה וְכַמְהוֹן עֶבֶר עִמּוֹ וְכָל עַם יְהוּדָה, וַיַּעֲבְרוּ אֶת הַמֶּלֶךְ". כתיב חסר בהפעיל רגיל במקרא, והוא בדיוק הכתיב בפסוק שלאחריו, "וַיַּעֲבְרוּ אֶת הַמֶּלֶךְ", שבו הכתיב והקרי אינם חלוקים.

אלישע קימרון מראה שמשקלי השם שיש בהם הארכה בהפסק אך לא בנפרד הם דווקא משקלים שנסתיימו בצרור עיצורים (קל > qall, קָטַל > qatl). לדעתו צרור העיצורים הוא שמנע את הארכת התנועה בנפרד. לאחר שבטלה ההכפלה ופורקו דבקי העיצורים, כלומר לאחר שבטל הצרור הסופי, נתארכה תנועת ההברה המוטעמת בהפסק. לפי זה עלינו להניח שנאשר בטלה ההכפלה, עוד פעלה הארכת צורות ההפסק, אך שוב לא פעלה הארכת צורות הנפרד, שאם לא כן היו השמות במשקל קל מתארכים גם בנפרד.

1 מישע: עיונים בתכונות לשון של להגים עבריים קדומים, ארץ ישראל ה (תשי"ט), עמ' 138-144.

2 המחבר מציע שבפסוק "והמסכה צרה כְּהַתְּכַס" (ישעיהו כח, כ) יש לתקן אל "כהתכס" ולקרוא "כְּהַתְּכַסָּה". הצעה זו בעייתית, שכן מלבד תיקון הטקסט צריך להניח שהצורה נוהגת כמו צורת המקור הנדירה "כְּלָלָה" (דברי הימים ב כד, ז), ולא כצפוי "כְּהַתְּכַסוֹת".

א' ג'והן רֶוֶל (E. John Revell) מתאר את שמות הייחוס בעברית המקראית לפי ספרי נביאים ראשונים. מתיאורו עולה כי שמות הייחוס משקפים את ראיית העולם של המחברים: אנשי יהודה מכונים בשמות של יישובים קטנים (בית הלחמי, בית השמשי, הנטופת), ואילו אנשים שמחוץ ליהודה מכונים בשמות אזורים או ערים חשובות וידועות (השילוני, הזבולוני וכדומה). נוהג כזה מאפיין ראיית עולם שמרכזה הוא היהודה.

אגב הדיון נידונים כמה ביטויים מוקשים, כגון הדוגמה המפורסמת של "יתרא הישראלי" (שמואל ב ז, כה) שאינה מתאימה לנוהג הרגיל, והנוסח "הישמעאלי" שבמקבילה (דברי הימים א ב, ז) נראה עדיף. המילה "תִּשְׁבִּי" שבפסוק "ויאמר אליהו הַתִּשְׁבִּי מִתִּשְׁבִּי גלעד" (מלכים א ז, א) תמוהה, שהרי הוראתה היא דיר לא קבוע. אך גם התיקון אל "הַתִּשְׁבִּי מִתִּשְׁבִּי גלעד", הנפוץ בספרות המחקר, אינו מניח את הדעת, שכן לנוסח זה בצירוף היחס יש חזרה על שם הייחוס, ואין תבנית כזאת עוד במקרא. המחבר מציע לקבל את הנוסח שלפנינו ולהניח ש"תִּשְׁבִּי" מתייחס אל מקום ממערב לירדן, ושהביטוי "תִּשְׁבִּי גלעד" מכוון לקבוצה גלעדית ששכנה באותו אזור. יש לשקול גם את האפשרות ש"תִּשְׁבִּי" הוא משחק מילים בשם "תִּשְׁבִּי" ומכאן שימושו החרגי.³

ראובן שטיינר מעלה את השאלה איך נתפסה האות שי"ן, המסמנת שני עיצורים, בעיני חכמי הדורות: אות שיש לה שתי קריאות (כמו בגדכפ"ת) או חילוף כתיב וקרי, היינו, במילה "שְׁמִיכָה" הכתיב "שמיכה" והקרי "סמיכה".⁴ המחבר מראה שמתוך דרשות חז"ל, הערות המסורה ועוד מקורות, יוצא שהתופעה נחשבה חילוף של כתיב וקרי, כגון במשפט "אַחַפְּשׁ – א"ר אחא לא תהא קורא סמ"ך אלא שי"ן אחפש [=אַחַפְּשׁ]", אך בתקופת הגאונים עולה התפיסה האחרת, כיוצא מתשובת רב האי גאון: "שין משמש שתי אותות".

לשון חז"ל, לשון הפיוט וארמית

היושע בלאו עוסק בשני משקלים שנתחדשו בלשון חז"ל. לדעת המחבר מקורם בארמית, ויש בהם שאילת יסוד צורני מופשט מלשון אל לשון, דבר שאינו שכיח במגע בין לשונות אך סביר בלשונות קרובות כל כך. המשקל האחד הוא בניין נִתְפַּעֵל, שלדעת המחבר הוא בבואה של אֲתַפְּעַל הארמי. יש להוסיף שהיווצרות הבניין הזה מצטרפת אל המגמה של נטישת הבניינים הסבילים המקוריים (פֻּעַל הקל והכבד) והחלפתם בבניינים בעלי קידומות (נפעל, נִתְפַּעֵל). זהו תהליך עברי פנימי, ואין ספק שאף הוא סייע בהיווצרות נִתְפַּעֵל, מה גם שהנו"ן שבראשו (כנגד אֲתַפְּעַל הארמי) משייכת אותו אל שורת הבניינים הסבילים העבריים. המשקל השני הוא קִטְלָן (הצורה הבבליית) או קוֹטְלָן (הצורה הארץ ישראלית), שגלגוליו מתוארים כך: לאחר שנשאל המשקל קִטְלָן מן הארמית חל מעבר $o < a$ בהברתו הראשונה [בהשפעת עיצורים שפתיים, ל, ר] וכך נתקיים בארץ ישראל, אך משהגיע לבבל חזר ולבש את צורתו המקורית קִטְלָן בהשפעת מילים ארמיות במשקל זה. יש להעיר שהצורה קִטְלָן,

3 גם לדעת המחבר, המקבל את הנוסח שלפנינו, הכתיב החסר של "תִּשְׁבִּי" חריג (פעם יחידה במקרא), ולפחות בכך יש משחק ב"תִּשְׁבִּי".

4 המסורה אינה מעירה על כך משום שכיחות ה"חילוף", כעין "הוא" שבתורה.

שהיא המקורית, אולי נתגלגלה ישירות לבבל, ואין הכרח גמור לראות בה שינוי בהשפעת הארמית.

אברהם טל סוקר את פירוש הביטוי "מְרוֹחַ אֶשְׁדָּ" (ויקרא כא, כ) בתרגומים ובספרות חז"ל.

ישראל ייבין מדגים את ארבעת היסודות המאפיינים את לשון הפיוט בתחום הצורות: היסוד המקראי; היסוד החז"לי; היסוד הממשדי; התפתחות שראשיתה בלשון חז"ל, כגון נטיית המקור על דרך העתיד, שבלשון חז"ל נהוגה בכמה גזרות (כגון לִישַׁב) אך לא בגזרת ל"י, ואילו בלשון הפיוט נוצר גם לְמִנָּה (=לְמִנּוּת) על דרך תְּמִנָּה⁵; והתפתחויות מיוחדות ללשון הפיוט, שאין כמותן לא בלשון המקרא ולא בלשון חז"ל.⁶ שמואל פסברג מביא מתרגומי ארץ ישראל עדויות למשקל "מקטוי": משרוי, משקוי, משתוי (=יסוד) ועוד. לדעתו מילים אלו שייכות למשקל maqtāl על דרך שורשים שלמים, שהמשקל נפוץ בהם. על פי ניקוד בתיבה אחת המחבר מסיק שקריאת המשקל היתה מְקִטוּי, במעבר oy < ūy.

שנא יהודה פרידמן מחלק את כתבי היד של התלמוד לארבע קבוצות לפי הכתיב (המונח אינו מדויק, שכן נידונות גם תופעות של הגה וצורות): הקבוצה האשכנזית, הקבוצה הספרדית, הקבוצה התימנית ועוד קבוצה בעלת תכונות מעורבות, והיא כנראה מאיזור הים התיכון. אחד הממצאים המפתיעים הוא שתכונות המכונות "ארץ ישראליות" נפוצות דווקא בקבוצה האשכנזית, שמקובל לראות בה קבוצה הנוטה לשבש את הלשון הקדומה.

המחבר משער כי גם תכונות לשון בבליית מובהקות עשויות לנבוע מ"האחדה והתקנה". לפיכך שלטון של צורות כאלה בכתבי יד ספרדיים (כגון "למיתב" ולא "למיתן") אינו נובע ממסירה מעולה אלא להפך, מעריכה שהשליטה בטקסט "צורות עממיות". כיוון זה מערער את יציבות המחקר. מקובל שצורות קלסיות הן החודרות למקורות מאוחרים, ולכן, למשל, צורות מקראיות במקורות חז"ל חשודות. אך אם פעלה עריכה גם בכיוון המנוגד, עריכה שהפיצה בטקסט "צורות עממיות" (שבבליות ומקוריותן אינן מוטלות בספק), נתפקה חזקתן של כל הצורות כולן, ואין לנו עוד על מה להישען. כיוון זה זוקק גיבוש מתודה ברורה שתסייע להעריך את טיב העדויות. גם ההבחנה בין צורות עממיות לצורות תקניות טעונה הגדרה – למשל, לא נתפרש מדוע "מידעם" נחשבת תקנית ו"מידי" עממית.⁷

שמעון שרביט מציג מילון של פעלים תלת־אתריים בלשון חז"ל שמשלימם המושאי מקור או פֶּעַל. התופעה הבולטת היא החילוף בהבעת הפעולה בין מקור לפועל מפורש, כגון "הואיל וגזרין עלינו שלא ללמוד תורה" כנגד "גזרין אני עליך שתבוא אצלי" (ולא "לבוא").

תורת הדקדוק בימי הביניים

אילן אלדר סוקר קטע שנתגלה בספריית אוניברסיטת קיימברידג'. הקטע שייך לספר "כתאב אלתשויר" (=ספר ההכלמה), שר' יונה אבן ג'נאח משיב בו על דברי ר' שמואל

5 בסעיף זה מנויה נטיית ל"א במשקל פֶּעַל, כגון שָׁנָא (ולא שָׁנָא), בהמשך לצמצום משקל פֶּעַל בל"ח (כגון בְּשֵׁ). אך אפשר שיש כאן הרחבה של נטיית ל"א על דרך ל"י.

6 בעמוד 106 המילה הראשונה בעמוד היא "בל"ח", וצריך לומר "בל"פ".

7 למעשה, מי שתקן את הטקסט והחזיר לתוכו צורות "עממיות" ודאי סבר שהן תקניות.

הנגיד נגדו. בקטע זה נידונה הצורה יְעוֹר [אם היא צורת נפעל משורש עו"ר או צורת קל משורש נע"ר], טיבו של הכינוי שבמילה לְעִמְדָה,⁸ והשאלה אם הצורות "פְּשָׁה וְעָה וְחֻגְרָה" (ישעיהו לב, יא) הן צורות ציווי או מקור.

אהרן ממון מתאר את דיונו של אבו אלפרג' הרון במקור בחלק השני של ספרו "אלכתאב אלמשתמל", ומשלים אותו בדיונים על המקור מחלקיו האחרים של הספר. בתיאור זה נידונו זיהוי צורת המקור (שהיא צורת היסוד של הפועל), תצורתו, דגמיו וצורתיו החריגות, והודגשה ההבחנה שחידש אבו אלפרג' בין "מצדר" (מקור) ובין "אסם אלפעל" (שם הפעולה) והדרכים שפיתח לצורך הבחנה זו.

אנחל סאנזבדיליוס (Angel Sáenz-Badillos) עומד על קווים בשיטתו הבלשנית של ר' אברהם אבן עזרא: המושגים "להקל על הלשון" נגד "כבד על הלשון", הגיית התנועות ויחסן לאותיות ה"נעלמות", חילופי עיצורים והשורש הדורעיצורי.

העברית החדשה

מיכל אפרת מדגימה את "היתר השירה" בחידושי שלונסקי, ומגדירה מהו חידוש העשוי להיווצר בלשון כל אדם ("היתר השגרה") ומהו חידוש שהתיר לעצמו שלונסקי רק מתוקף חירות המשורר ("היתר השירה").

כמה מהסבריה נראים מסופקים מעט. לדוגמה, אינני בטוח שביצירת "למעני" מן "למען" ו"כביכול" מן "כביכול", פעל שלונסקי בניגוד לחוק בהרכיבו צורן יחס על בסיס שאינו שם. ראשית, צורני יחס נוספים לאו דווקא לשמות, כגון "אפשרי", "תמידי".⁹ שנית, התהליך אינו הרכבת צורן יחס על בסיס לא שמני אלא העברת מילה מקטגוריה לקטגוריה, היינו תפיסת "למען" ו"כביכול" כשמות, דבר הנפוץ לאו דווקא ביצירת משוררים. ביצירת הפועל "עורבו" (עוֹרְבוּ), לפי המִחְבֵּר, נוסף צורן פועלי לבסיס שהוא שם, "מעשה הנוגד את אושיות המורפולוגיה השמית", אך תיאור זה נראה מרחיק לכת – פשוט יותר לראות כאן נטייה בפיעל בשימור החולם כדי לקיים את הזיקה לעוֹרְב (נעין נְתַקְזָה שבמשנה,¹⁰ על דרך קוץ).¹¹ גם יצירת "סמורנית" ו"קופנית" על פי "אחורנית" ו"קדורנית" המקראיות אינה כה מיוחדת, שהרי המשקל נתון לפנינו במקרא, גם אם מועטות היקרויותיו.¹²

אליעזר גלינרט עוסק במשפטי "כאילו" בעברית החדשה. מסקנתו העיקרית היא ש"כאילו" איבד את הקשר אל מרכיביו האטימולוגיים (ולכן, למשל, אי אפשר להמירו ב"כמו אם") והוא מציין דמיון. ההבדל בין "כמו" ל"כאילו" הוא ש"כמו" מציין דמיון למציאות קיימת, ולעומתו "כאילו" מציין דמיון למציאות שלא התרחשה.

צוגויה סאסאקי ממיין את דרכי היווצרותם של שורשים תניינים בעברית החדשה: הרחבת השורש הראשוני (גלל < גלגל), סחיטה מן הגזע (נורמלי < נרמל) וכדומה.

- 8 כד צריך לנקד בנותרת (עמ' 54). המפיק, שהוא העיקר, חסר בטעות.
- 9 כפי שמובא במאמרו של צוגויה סאסאקי (Tsuguya Sasaki) בספר זה, עמ' 299.
- 10 ראו מ' בראשר, "מערכת הבניינים בלשון התנאים [עיון מורפולוגי]", מחקרים בלשון ה-1 (תשנ"ב) [=ספר היבל לישראל ייבי], עמ' 142.
- 11 הצורה עֲרְבוּ מנועה משום שהיא טעונה במשמעות אחרת. כך גם הצורות "הִשְׁתַּבְּחַ" ו"הִתְחַבֵּר", מקיימות את הזיקה לשמות שביסודן גם כדי להבדילן מן "הִשְׁתַּבְּחַ", "הִתְחַבֵּר". היקרות בניין פועל במקרא אף בשלמים יכלה אף היא לסייע.
- 12 בעמוד 270 נידון טשטוש משמעו של הזוגי ושימושו לריבוי רגיל, אך בשיר שהובא לדוגמה כל צורות הזוגי מכוונות לזוגי ממש.



פרופ' שלמה מורג ז"ל במפעל מסורת העדות

הכותרת "בעברית החדשה" יש בה כדי להטעות, שכן נימנו כאן לא מעט שורשים שנוצרו בתקופות קדומות (כגון טפטף, טשטש, לגלג). כדי לאפיין את הדרכים הנהוגות בתקופה מסוימת יש לבודד את השורשים שנוצרו בתקופה זו לעצמם.

רפאל ספן ז"ל כותב על החיבור הראשון בתולדות הלשון העברית שיועד כולו לתיקוני לשון, הוא ספרו של יצחק ווארשאווסקי, "לתחיית שפת עבר ולהתפתחותה", שאפשר ללמוד ממנו לא רק מה הטריד את מחברו אלא אף מה היו נורמות הכתיבה לפני מאה שנה.

מנחם צבי קדרי מדרג את היחס בין יסודות מקראיים ליסודות חז"ליים בלשון הספרות החדשה ומדגים זאת בשלושה יסודות: השאלה "מה טעם",¹³ "אינני" לעומת "איני"¹⁴ והצירוף "מה ראה". עיקר הדיון סובב סביב עגנון לעומת סופרים אחרים בני תקופתנו, וכצפוי, נמצא שעגנון קרוב ביותר ללשון חז"ל ושאר הסופרים רחוקים ממנה, מי יותר ומי פחות.¹⁵ רצוי להרחיב את שיטת המחקר הזאת לכיוונים נוספים. למשל, בדיקת היחס בין היסודות לאורך העת החדשה, מספרות ההשכלה ועד ימינו, עשויה להניב תוצאות מעניינות.

13 מקור השאלה "מה טעם" אינו בארמית של התלמוד הבבלי (עמ' 327) אלא בעברית של התנאים (שבועות ד, ג).

14 בעמוד 330 הערה 7 נאמר כי בצורות הנטויות אינד, אינדו, איננס, אינס, אין הבדל בין לשון המקרא ללשון חז"ל, אך הדברים אינם מדויקים: הצורות הללו צורות מקראיות הן, ובלשון חז"ל המבנה הפרוד משמש [אין אתה, אין את, אין אנו, אין אתם; "אינס" נוהג גם בלשון חז"ל] - ח"א כהן, "נטיית 'אין' בלשון התנאים", תעודה ו (תשמ"ח), מחקרים בעברית ובערבית, ספר זיכרון לדב עירון, עמ' 37-42.

15 בעמוד 335 צוטט הפסוק "וכל זה איננו שוה לי להניחם", ונתערבו כאן שני פסוקים (אסתר ג, ח; ה, יג).

מסורות העדות

נחמיה אלוני ז"ל מתחקה אחר מוצא הביטוי הידוע "קמוץ אלף א'", שהיה נהוג בחדר במזרח אירופה בלימוד ראשית הקריאה, ומוצאו פעם אחת ויחידה בספר "ג'אמע", חיבורו של דוד בן אברהם אלפאסי שחי במאה העשירית. גם לאחר גילוי זה טרם נתבאר הביטוי ביאור מניח את הדעת. אגב שאלה זו נסקרים מקורות רבים על לימוד התחלת הקריאה בימי הביניים.

יחיאל קארה בוחן את ניקודו של הרב יוסף עמר לתלמוד, מפעל רב ממדים שבא להנציח את מסורת קריאת יהודי תימן בתלמוד. הקורפוס הנבדק הוא מסכת כלים, והמחבר משווה את הניקוד למקורות אחרים, תימניים ושאנים תימניים. מן ההשוואה עולה שלמילים רבות יש גם בתוך מסורת תימן כמה מסורות קריאה, שחלקן משתלשל מזמן קדום וחלקן פרי תהליכים לשוניים מאוחרים. הקורא המתעניין בתהליכים, ולא במילה הבודדת, יתקשה לעקוב אחר הדיון, שכן המילים הובאו ברשימות ארוכות, ללא סיווג, ורק בהערות נערכה השוואה למקורות אחרים. למען הבהירות כדאי ליטול כמה תיבות, לדון בהן מכל צדדיהן ולסווגן לפי תהליכים אופייניים, ואני מקווה שיזכה אותנו המחבר גם במאמר כזה.

צמח קיסר דן בעשרה שמות המופיעים במסורת תימן במשקל קָטַל, ומשווה השוואה בהירה ומדויקת בין כתב יד קאופמן של המשנה, מסורת הניקוד הבהלי ומסורות תימניות אחדות. המחבר מדגיש שמשקל זה נהג במסורת תימן, אף שהוא נדיר בה, וטעו הסבורים שאינו משמש בה. השערתו [עמ' 428 הערה 9] "שניתותרותו של משקל פָּעַל בלשון חכמים התימנית קשורה לארמית שבפיהן" אינה מובנת – הקפדת בני תימן על שימור מסורות עתיקות ידועה, והיא שסייעה לקיים בפיהם הרבה צורות קדומות, ולמה יש להיזקק להשפעת הארמית?¹⁶

לשונות היהודים

יצחק אבישור מביא פתגמים עבריים ועבריים למחצה מלשון הדיבור של יהודי בבל.¹⁷ משה בראשור מביא מילים עבריות מלשונות הדיבור של צאצאי האנוסים בקהילות בורדו ובאיון שבדרום מערב צרפת, הלוקחות משיחות שבעל־פה ומתעודות שנכתבו בשלוש מאות השנים האחרונות. הדיון מתמקד במילים שיש בהן ייחוד הוראה, כגון ברכה = בָּרַח; ¹⁸ מוציא=מעט, כמות קטנה; מזוהה, תפילין=חוטם. במקרים אחדים נידונים גם ענייני הגה, כגון xar'oš (חרוסת), שמלבד ההוראה הנוספת שעלתה בה – "דבר גרוע, מנוער, לא מוכבד" – אף השילה את הברתה הסופית et.

קָרִיָה מאיר־מודנה סוקרת ביטויים המשמשים בפי יהודי איטליה ובנויים על דמויות מקראיות, כגון La casa di Avraham Avinu=ביתו של אברהם אבינו=בית עשיר המציע עצמו בנדיבות לאורחים. היא מתעכבת על ביטויים הבנויים על המקרא ומצויים באיטלקית הלא־יהודית ועומדת על ההבדל בין אופי הדימויים היהודיים לאופי הדימויים הנוצריים.

16 בעמוד 436 הערה 65 כתוב "רקס 2X", וצריך לומר "מקס".

17 בעמוד 444 שורה 8 כתוב "וטבע ליהוי", וצריך לומר "וטבא".

18 הוראה זו נמצאת בתלמוד בבבלי "נמנו עליו ובכרוהו" (בבא מציעא נט ע"ב)=נידוהו, ומסתברת נטיית המחבר לראות בלשון זו לשון נקיה.

יעל רשף מתארת את צורתן של מילים עבריות בלשון הדיבור של יהודי בבל בהשוואה למסורות הגייה אחרות. בדרך כלל נמצא שמסורת זו שווה למסורות אחרות, אך לעתים מתגלה קו בבלי עתיק ומיוחד, כגון שמות האותיות ז', ע' (zān, ʿān), שבבליותם מוכחת מהופעתם במסורת הניקוד הבבלי ובפי יהודי תימן (שידועה זיקתם למסורת בבל) ושצורתם נובעת מתהליך פונולוגי רגיל בארמית הבבלית. לעדות לשון הדיבור יש חשיבות מיוחדת במילים שאינן מופיעות בטקסטים קדומים, כגון בשם התנועה חולם, ההגוייה holem בכמה מסורות, במשקל קָטֹל.

המְחַבֵּר מתעכבת על הביטוי "ל"ג לעומר", בלמ"ד, בפי עדות ספרדיות רבות כנגד "ל"ג בעומר" בפי האשכנזים וכנגד "תשעה באב" ו"ט"ו בשבט" בכל המסורות. לדעתה הסיבה להבדל היא ש"תשעה באב" ו"ט"ו בשבט" נוצרו בלשון חז"ל ונוהגים כנהוג בה (כמו "בשניים בחודש" [סנהדרין ב, ג]), ואילו "ל"ג לעומר", לפי שנוצר בתקופה מאוחרת, נבנה לפי הנוסחה המקראית ("בעשרים ושבועה לַחֲדָשׁ" [מלכים ב כה, כז]). אך נראה לי שההבדל הוא סמנטי ולא כרונולוגי: "אב" הוא פרק זמן של חודש, ו"תשעה" מציין את היום החל בו; "עומר" אינו פרק זמן אלא מאורע חד-פעמי (הבאת העומר בט"ז בניסן), ו"ל"ג" מציין את מספר הימים שעברו מאז המאורע.¹⁹

יוסף שיטתית מראה את הגורמים שפעלו בהתגבשות לשון העיתונות הערבית-היהודית בתוניס בנייתוח לשוני של שני מאמרים, אחד הכתוב בלשון הערבית המוסלמית הרשמית, ואחד שנעשה בו מאמץ מודע ומפורש לכתוב בלשון הדיבור היהודית. אך גם בלשון ה"רשמית" מתגלים יסודות רבים מן הערבית היהודית המדוברת.

יוסף תדגי מתאר ביטויים עבריים שחל בהם מעתק סמנטי של מטפורה או של מטונימיה בלשון הדיבור של יהודי מרוקו, כגון "בבהילו", שפירושו "ארוחה חגיגית" על פי המשפט "בבהילו יצאנו ממצרים" הנאמר בפתיחת הסדר, וכגון "לחם די מיקץ", שפירושו "בשר גרוע" על שם הפרות הדקות המופיעות בראש פרשת "מקץ".

נושאים אחרים

טאפאני הארוויאינין (Tapani Harviainen) מתאר קטע קראי של מקרא בתעתיק ערבי מאוסף פירקוביץ. כמעט כל הפרטים דומים לקטעים מסוג זה שכבר פורסמו. בשנים האחרונות נתגלו תרגומים ערביים-יהודיים שנתחברו כנראה לפני תרגומו של רב סעדיה גאון ובשיטה אחרת. תרגומים אלו מראים, לדעת החוקרים, שרס"ג לא יצר את תרגומו יש מאין, אלא ביססו על תרגומים שעמדו לפניו. יוסף טובי מתאר

19 כמו "לחורבן הבית" (גטין ח, ה)=כך וכך שנים מאז חורבן הבית. וראה "משנה ברורה" ל' ישראל מאיר הכהן מראדין, אורח חיים, סימן פטפ, ח: "היום יום אחד) בעומר - וברוב פוסקים הנוסח לעומר. מיהו עיקר ד"ז (דבר זה) אינו אלא לכתחלה, כדי לבאר שהוא מונה מיום שהקריבו את העומר והלאה, ואם לא אמר אלא היום כך וכך נמי יצא". נראה לי שבדרך דומה מתבאר גם ההבדל שבין הנוסחה המקראית בלמ"ד לנוסחה החז"לית בב"ת. נידוע, "חודש" מעיקרו מציין את חידוש הלבנה ואת יום חידוש הלבנה, חו עדיין הוראתו במקרים רבים במקרא (כגון "לא חֲדָשׁ ולא שבת" [מלכים ב ד, ג]). במשך הזמן חל מעבר מטונימי ו"חודש" מציין את תקופת הזמן שבין חידוש לבנה אחד למשנהו; הוראה זו עולה כבר במקרא והיא השלטת בלשון חז"ל. לפיכך הנוסחה הקדומה היתה בלמ"ד, "עשרים ושבועה לחודש", ופירושה עשרים ושבועה ימים מאז יום חידוש הלבנה. הנוסחה המאוחרת היא בב"ת, "שניים בחודש", ופירושה היום השני החל בתוך החודש, לפי הוראתו המאוחרת של "חודש".

תרגום כזה. בתרגום זה שיטת הכתיב עממית ואינה יציבה, כגון חילופים באמות הקריאה אלאולד / אלאולאד, ברכת / ברכאת. התרגום נוטה לחקות את המקור באופן מילולי ויוצר צירופים שאינם כשרים בערבית, כגון דבר להם – כלם להם, הננו לך לעבדים – הודא נחין לך לעביד (ולא "עבידא" כרס"ג וכראוי), כאשר – כאלדי. רגילים בו כפלי תרגום, כגון תהיין – תכון תצידן, ואף הערות פרשניות, כגון "וולידו עלי רכבתי יוסף יעני רבהם". דומני שצירוף זה – התרגום המילולי, כפלי התרגום וההערות הפרשניות – מוציא חיבור כזה מכלל תרגום ומביאו לכלל פירוש. לעומת תרגום רס"ג, למשל, היכול להיקרא לעצמו, החיבור הנידון נקרא בצמוד למקור ומבאר מילה מילה, וזה פירוש ולא תרגום.

אשר לאופר מבאר את ההבדל שבין "קבוצת נשימה" (קבוצת דיבור שיש נשימה לאחריה) ובין "קבוצת משמעות" (קבוצת דיבור הקובעת משמעות לעצמה ומופרשת משאר הדיבור בלא נשימה לאחריה). מן המחקר מתברר שלאחר קבוצת משמעות אין כל הפסקה פזית – לא הפסק נשימה ולא הפסק דיבור, שלא כפי שנדמה לרוב המאזינים. קבוצת המשמעות מובחנת מן הדיבור שלאחריה באמצעים פזיים אחרים: שינוי בגובה הטון ושינוי בקצב ההגייה.

המחבר מציע לשוב ולנשחזר חלק מכללי הפיסוק החדשים שנקבעו באקדמיה ללשון העברית. הכללים שנקבעו באקדמיה ללשון מתחשבים גם בהפסקה שבדיבור, ואולם, טוען המחבר, אם נכלול במונח "הפסקה" שינוי בגובה הטון או בקצב ההגייה, לא תמיד יתאימו הכללים לכוונת מנסחיהם. לדוגמה, במשפט "משה שתק ואהרן דיבר" יש שישימו קבוצת משמעות גם אחרי "משה", אך איש לא יטיל פסיק במקום כזה. דברי המחבר נכוחים, אך דומני שחלק מן הבעיה נעוץ בהכללת כל סוגי שינוי גובה הטון וקצב ההגייה יחד. אולי עידון והבחנה בין סוגים של קבוצות משמעות – כלומר, בין הזרכים הפזיות התוחמות את קבוצת המשמעות – ישאירו את כללי האקדמיה על מכונם. בדוגמה הנזכרת, למשל, לא הרי שינוי גובה הטון לאחר "משה" כהרי שינוי גובה הטון לאחר "שתק", ומכאן ששינוי אחד מציינ המשך ושינוי אחר מציינ הפסקה, וכשאמרו מנסחי הכללים "הפסקה" נתכוונו לאותו שינוי המציינ הפסקה. ראיה לכך, שהקורא התמים של הכללים תופס בקלות את כוונתם.

יהודה רצהבי מראה שהמילונים המצויים חסרים ערכים רבים, ומדגים זאת ברשימה ארוכה של ערכים. המחבר נתכוון כנראה לרישום ראשוני של ערכים, והם טעונים עוד עיבוד והשלמה. לדוגמה: הערך "נופל עליו" = מתנפל עליו (עמ' 210), הודגם מילקוט שמעוני וממדרש שוחר טוב, אך יש להדגימו מן המקור הקדום יותר, מן התוספתא (בבא מציעא ז, כה; מהדורת ש' ליברמן, עמ' 108): "שיירה שהיתה באה במדבר ונפל עליה גייס... חמרין שהיו מהלכין בדרך ונפלו עליהם ליסטים". כיוצא בדבר בערך "מוֹתָן" = דְּבָר (באותו עמוד) – יש לציין אל המקור הקדום, אל הספרא (בזחוקות, פרק ד, ב). את הערך עצמו יש לתקן: המילה מקבילה למילה הארמית מוֹתָנָא, ומכאן שהמילה העברית היא מוֹתָן ולא מוֹתָן. הערך "מקיצין שינה" (עמ' 211) הובא ממנורת המאור ומילקוט שמעוני, וזאת לעומת נוסח התלמוד "מנדדין שינה" (בבא בתרא י ע"א, לפי הדפוס); אך לאמיתו של דבר הנוסח "מקיצין שינה" הוא נוסח התלמוד גופו לפי רוב כתבי היד,²⁰ ומן התלמוד הובא אל מנורת

המאור ואל ילקוט שמעוני, ועדיף לצטט את הערך מן התלמוד ולא מן המקורות המאוחרים.

אורה (רודריג) שורצולד מתארת את צורתן, את יצירתן ואת שימושיהן של מילים בסיומת -ים בעברית. מלבד הדגמת המילים וחלוקתן לקטגוריות עולים ממצאים מעניינים, כגון שבשמות בעלי צורן הריבוי -ות הזוגי נגזר בעיקר מבסיס הרבים (אותותיים, ארכובותיים, במותיים) ולא מבסיס היחיד כפי שרגילים לסבור. המחברת מראה שגם בעברית החדשה מרובה מאוד מספר המילים הנוצרות בדרך זו, וספק אם ראוי לראות בזוגי שריד של תופעה עתיקה שאינה פרודוקטיבית עוד, כמקובל. גם שאלות תאורטיות בעלות עניין עולות מן הדיון, כגון אם צריך לכלול את צורן הזוגי בדקדוק (שהרי זו נטייה ולא גזירה) או במילון (שהרי נטייה זו אינה אוטומטית ואינה צפויה).

הספר הנסקר כאן גדול בכמותו ועוד יותר באיכותו. הספר ממחיש היטב את ההישגים הגדולים של חקר הלשון בדור הזה ואף את מקומו החשוב של פרופ' שלמה מורג ז"ל בהישגים אלו, שהרי הרבה מן הכותבים הם תלמידיו ותורתו משוקעת בתוך דבריהם.

בסקירה זו תואר רק מקצת מן הטמון בספר, וכל הקורא בו מובטח לו שגם הרבה.

